

תלמוד וגמרא

המילה "תלמוד" שובשה משום מה תמיד ע"י הצנזורה למילים אחרות, פעמים רבות השתמשו במילה "גמרא" כתחליף למילה 'תלמוד'

במאמר המרתק שלפנינו נעמוד על ההבדל בין גמרא ל'תלמוד'

סעודה בין בית שמאי ובית הלל, כמו "בית שמאי אומרים: נוטלין לידים ואחר כך מוזגין את הכוס, ובית הלל אומרים: מוזגין את הכוס ואחר כך נוטלין לידים", והביריתא מביאה את המחלוקת ומפרשת אותה: "בית שמאי אומרים נוטלין לידים ואחר כך מוזגין את הכוס", שאם אתה אומר מוזגין את הכוס תחלה - גזרה שמא יטמאו משקין שאחורי הכוס מחמת ידיו...". והרי 'תלמוד' התנאים, ואחר כך באה הגמרא ומוסיפה דברים על הברייתא: "במאי קא מיפלגי? בית שמאי סברי אסור להשתמש בכלי שנטמאו אחוריו במשקין...", והרי לנו גמרא של

אבל אם נשים לב, נראה שגם בדפוס ונציה כתוב בסוף הדיבור "והיא דוגמת הגמרא שסדרו האמוראים", כאן המילה 'גמרא' מקורית, והנה לנו דוגמא טובה לבלגן שיצרו מדפיסי באול. שכן לא לחינם פתח רש"י בתלמוד וסיים בגמרא. רש"י מלמדנו שכבר בזמן התנאים היה סוג של 'גמרא' סביב ההלכות השנויות במשנה. המשנה בדרך כלל אינה מזכירה את טעם ההלכה למעט מקרים נדירים, והתנאים "היו מתאספים יחד ועוסקים" בפירוש המשנה, נתינת טעמים להלכות ויישוב הסתירות בין משניות שונות, דוגמת הגמרא שסדרו האמוראים. רש"י אומר שהפירוש

לפני שבוע ויומיים עסקו לומדי הדף היומי (כדף מז, ב) ברייתא הקובעת הגדרות שונות ל'עם הארץ'. ביניהן "אחרים אומרים: אפילו קרא ושנה ולא שמש תלמידי חכמים הרי זה עם הארץ". רש"י מפרש את "שימש תלמידי חכמים" באופן מפתיע במקצת, ומעניין מאוד!

"שלא שמש תלמידי חכמים - הוא הגמרא התלויה בסברא, שהיו נותנים לדברי משנה טעם והיו מתאספים יחד ועוסקים בכך, והיא דוגמת הגמרא שסדרו האמוראים".

הלשון 'הוא... התלויה' תחילתו זכר וסופו נקבה, חספוס זה מעיד על איזה שיבוש שהתגבש פנימה, וכאן המקום לעמוד על אחת מגחמות הצנזורה הרשעה, שנהגה למחוק מילת 'תלמוד' מכל הש"ס, ולהכניס 'גמרא' או 'ש"ס' תחתיה. כפי שהארכתי בספרי 'משונעני עד וילנא' (פרקים ט-יא). עובדה זאת היא דוגמא מיוחדת למידת הרישעות והשנאה שהיו מעורבות במאבק נגד התלמוד, שכן גם אם לשיטת הנוצרים היתה בעיה בתלמוד, ויש לצנזר ממנו ביטויים הנוגדים לדעתם את הנצרות וכיוצא בזה, מה הבעיה במילה 'תלמוד'? הרי מדובר בספר שאושר להדפסה לאחר הצנזורה הנדרשת, מה יהלוך מהם אם יהיה כתוב 'תלמוד' או 'גמרא'? לאנטישמים פתרונים.

בכל אופן, מכיון שזה המצב ראוי לדעת שכל מקום שהמילה ש"ס מופיעה בו - היא לבטח שיבוש צנזורה. המילה הזאת לא היתה קיימת כלל בטרמינולוגיה של האמוראים, וגם לא של הראשונים. אך לגבי המילה 'גמרא' המצב הרבה יותר מסובך, והיא תעמוד במוקד המאמר הזה. הנקודה היא שהמילה 'גמרא' יכולה להיות מקורית, אבל פעמים רבות השתמשו בה המדפיסים כתחליף למילה 'תלמוד', ובוזה גרמו בעיות גדולות. עדיף היה אם לפחות השתמשו תמיד ב'ש"ס', וכך היינו יודעים לבטח שבמקור היה כתוב 'תלמוד'.

הבדיקה הטובה ביותר במקרים כאלו היא לעיין בדפוס ונציה הראשון שנדפס בשנים ר"פ-פ"ג, לפני פרוץ עניין הצנזורה. היתה זו מהדורה שהדפיס הגוי דניאל בומברג, וכגוי היה לו את הבטחון שלא יתאנו לו. מהדורה זו נקיה כמעט לגמרי משיבושי צנזורה, אפילו יותר ממהדורות שונצינו שקדמה לה, ונדפסה על ידי יהודי שבאופן טבעי פחד מהגויים ושינה פה ושם על דעת עצמו. דפוס ונציה הוא אפוא נייר הלקמוס האולטימטיבי לבדיקת שינוי צנזורה, ואם נעניין שם נראה כתוב "הוא התלמוד התלוי בסברא". מי שאשם בשינוי הקיים בדפוסים כיום הוא דפוס באול הידוע לשמצה.

המילה "תלמוד" שובשה משום מה תמיד ע"י הצנזורה. גמרא

האמוראים. וכן עוד הרבה שם. דברי רש"י מוכרחים מכמה וכמה מקומות בגמרא, בהם מובאת המילה 'תלמוד' ומן ההקשר מוכח שהכוונה למשהו שהיה כבר בזמן התנאים, חלק יובא להלן. אחד המקומות הבולטים הוא סוגיית הגמרא בנדה ז,ב. שם מובאים דברי שמואל שאמר שהלכה כרבי אליעזר בארבעה מקומות בכל סדר טהרות. שלושה מהמקומות האלו הן משניות, שבהן נאמר בתוך המשנה שהלכה כרבי אליעזר. שואלת הגמרא מה הוצרך שמואל ללמדנו בנוגע למשניות אלו, הרי במשנה עצמה מפורש שהלכה כרבי אליעזר. ומתרצת: "הא קמשמע לן, שאין למדין הלכה מפי תלמוד". הדברים נראים תמוהים, הרי מדובר כאן במשנה הקובעת שהלכה כרבי אליעזר, לא בתלמוד. ואת זה מבאר רש"י באריכות ובמתקן לשון:

חכמים בכל מקום: שלא שמע ת"ח הוא
הגמ' התלויה בסברא שהיו נותני' לדברי
מסכה טעם והיו מתאספים יחד ועוסקים
בכך והיו דוגמת הגמ' שסדרו האמוראים

דפוס באול

חכמים בכל מקום: שלא שמע ת"ח הוא
התלמוד התלוי בסברא שהיו מתנין לדברי
מסכה טעם והיו מתאספים יחד ועוסקים
בכך והיא דוגמת הגמ' שסדרו האמוראים

דפוס ונציה

הגמרא הקדומה - איזה סוג של 'גמרא' סביב ההלכות השנויות במשנה היה בזמן התנאים והאם יש שרידים ל'תלמוד' זה?

החילוק - האם שמות התלמוד וגמרא הם נרדפים וא"כ מאין מקורו של רש"י לחלק כי 'תלמוד' הוא השקלא-וטריא התנאית בדברי המשנה, וגמרא' הוא זו האמוראית

האם היה גמרא בזמן התנאים? יהודים הוגים בתורה הק' (אילוסטרציה, למצולמים אין קשר לכתבה)

במשניות ובברייתות; רש"י לא השתמש סתם בשמות נרדפים, אלא 'תלמוד' היינו פירושי התנאים למשנה, וגמרא' הוא פירושי האמוראים, שהוא התלמודים, הבבלי והירושלמי [בדפוסים צונור ל'בהש"ס ובגמרא'].

כפל לשון זה התמיה את רבי יעקב סיניגאליה (בעמח"ס 'שבת של מי') בספרו 'מתת אלהים' על מגילה שם, והוא מציין "לכאורה יש להעיר - היינו הש"ס היינו גמרא [לפניו עמד כבר דפוס מצונור], אלא פירושו 'גמרא ודיני', וקל להבין". אני יודע אם הצנוורה מתלמוד לש"ס היא שהטעתו, על כל פנים אין זה כפל לשון, אלא רש"י מתכוון לפירושי התנאים והגמרא של האמוראים. כך גם במסכת סוכה (כח), שם אומרת הברייטא "אמר עזריה על רבן יוחנן בן זכאי שלא הניח מקרא ומשנה, תלמוד, הלכות ואגדות". רבי יוחנן בן זכאי היה תנא, וכיצד למד תלמוד? כותב רש"י: "תלמוד - זו היא סברא שהיו התנאים אחרונים מדקדקים בדברי הראשונים הסתומים לפרשם וליתן בהן טעם, כמו שעשו האמוראים אחר התנאים שפירשו דברי התנאים שלפניהם וקבעו בהן גמרא, ואותו דיוק שבימי התנאים נקרא תלמוד".

מילות 'תלמוד' שהדגשנו שובשו כמובן בדפוס באול (ראה תמונות), וכאן הם הוסיפו חטא על פשע. אם לפחות היו מחליפים את מילת 'תלמוד' בעקביות במילה 'ש"ס', עוד היה אפשר לפתור את הבעיה בעזרת 'כלל אצבע' שכל ש"ס הוא בעצם תלמוד, אבל משום מה החליפו המדפיסים בפעם הראשונה את המילה תלמוד ב'גמרא', ובסוף ב'הש"ס', וכך הרסו לגמרי את כוונת רש"י, שהרי סוף הדיבור בא לבאר את הכותרת שבתחילתו, ורש"י בא להדגיש במיוחד שיש 'תלמוד' של התנאים, אבל כעת הלומד אינו מבחין שהמשפט 'נקרא הש"ס' בא לבאר את הכותרת 'גמרא' שבתחילת הדיבור.

מקרה זה מלמד אותנו במיוחד עד כמה יכולה להיות רעה פגיעתה של הצנוורה: מי לנו זך השכל ורגיש לשיבוש נוסח כהרש"ש. הוא הרגיש שמילת 'הש"ס' היא שיבוש צנוורה, אבל תיקן במקומה 'גמרא' משום שכנראה לא עלה בדעתו שגם 'גמרא' יכול להיות שיבוש צנוורה, ובאמת איך יעלה בדעתו אם לא יהיה לו דפוס נקי משיבוש? הרי בדיבור זה עצמו מופיעה מילת 'גמרא' באופן מקורי במשפט 'קבעו בהן גמרא!' הרש"ש תיקן את 'הש"ס' שבסוף ל'גמרא', וכך נעלמה כל ההבחנה של רש"י בין התלמוד התנאי ובין הגמרא האמוראית.

ומעשה, שאם לא כן על מי נסמך? ודבר פשוט הוא שלא דיבר תנא דברייתא אלא בתלמוד של תנאים שהיה בזמנו.

ודברי הריטב"א מפורשים בירושלמי פאה (פ"ב סוף הלכה ד) המביא מימרא זו באופן שונה: "רבי זעירא בשם שמואל: אין למדין לא מן ההלכות ולא מן ההגדות ולא מן התוספות, אלא מן התלמוד"; הירושלמי אינו סותר את הבבלי, כי כשהוא אומר 'תלמוד' הוא מתכוון לתלמוד האמוראים, וכשהבבלי אומר 'תלמוד' הוא מתכוון לתלמוד התנאים. וכמו שבבאר הרשב"ם (ב"ב שם ד"ה עד שיאמרו) "ירושלמי: ר' זעירא בשם שמואל אמר אין למדין לא מן ההלכות ולא מן ההגדות ולא מן התוספות אלא

"...שאלתנו נשאלת אפוא גם מהצד הלשוני: תלמוד וגמרא הם נרדפים, כפי שראינו. מאין אם כן היה מקורו של רש"י לחילוק המושגים שקבע, ולפיו 'תלמוד' הוא השקלא-וטריא התנאית בדברי המשנה, וגמרא' הוא זו האמוראית, בעוד שמדובר בעצם במילים מקבילות בעברית ובארמית..."

מן התלמוד [צונור בדפוסים ל'גמרא'], כלומר מדברי האמוראין".

תלמוד וגמרא ברש"י - הבדל מכוון?

אולם יש הבדל מהותי בין רש"י לשאר המקורות: בעוד שהריטב"א, הרשב"ם והירושלמי קוראים לפירוש האמוראים בשם 'תלמוד', הרי שרש"י מדבר על 'תלמוד' של התנאים, ומסביר שהוא 'דוגמת הגמרא שסדרו האמוראים'. וכן רואים מפירושו למסכת מגילה (סוף כו:): "ואפילו שונה הלכות - כלומר אפילו לא שימש תלמידי חכמים בתלמוד ובגמרא אלא

...דאין למדין הלכה מפי תלמוד - מתוך המשנה וברייתא ששנויה בהן הלכה כפלוני אין למדין מהן. שהאמוראים האחרונים דקדקו בטעמי התנאים והעמידו הלכה על בוריה, אבל הראשונים לא דקדקו איש בדברי חברו אלא כל אחד מה שמע מרבו מלמדה לתלמידו שמועה כמו שהיא, והיא היתה נקראת משנה וברייתא, והיה נותן לבו לתת טעם לשמועתו, זה נותן טעם לדבריו וזה נותן בה טעם אחר, כדאמר (שבת סג.) 'ליגמר איניש והדר ליסבר'. ואותה סברא היתה נקראת תלמוד בימי התנאים, ומשנה ששנויה בה פסק הלכה - מסבת תלמוד שלהן נישנית ואין למדין הימנה.

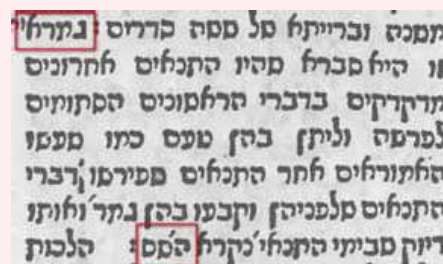
כלומר: לפחות המילים 'הלכה כרבי אליעזר' שנאמרו בתוך המשניות האלו אינן חלק מהמשנה אלא 'תלמוד', דהיינו קביעה הלכתית שקבע התנא שונה את המשנה הזאת, והיא אינה משקפת אלא את דעתו באותו זמן. יתכן שבזמן אחר חזר בו, ויתכן גם שדעתו לא התקבלה. ולכן אין לפסוק הלכה על פי קביעות כאלו, אלא רק על פי מה שהסיקו האמוראים האחרונים. לפיכך הוצרך שמואל לחזור ולקבוע שבאותם שלושה מקומות אכן זו באמת ההלכה, וניתן לסמוך על מה שנכתב במשנה במקרים אלו. הבחנה זו של רש"י מיישבת להפליא את קושיית הרש"ש על אתר: "אם כן, מדוע קיימת לן הלכה כסתם משנה, וכן במחלוקת ואחר כך סתם [שהלכה כסתם], מי עדיפי מהיכא דפסק בפירוש 'הלכה'?!". התשובה פשוטה לפי רש"י: הכלל של 'הלכה כסתם משנה' הוא כלל שפסקו האמוראים, והם קיבלו במסורת שכך סידר רבי את המשנה ברצותו להורות שכך ההלכה. אבל כשהמשנה מציינת באופן פרטני על דין שאמר תנא מסוים 'זהלכה כדבריו' אין זה בהכרח חלק מן המשנה אלא יתכן להיות פירוש שהוסיף התנא ששנה את הדין הזה. הוראה פרטנית זו אינה מוכיחה שכך ההלכה בהכרח.

רש"י אינו היחיד שעומד על נקודה זו: במסכת בבא מציעא (קיד,ב) מובאת ברייתא העוסקת בדיני המשכון שחייבים להחזירו ללווה אם הוא זקוק לו, ונאמר שם [במסקנת הגמרא בדף קטו]. "אמר רבי מאיר: וכי מאחר שמחזירין למה ממשכנין מעיקרא?" התוספות על אתר (ד"ה למה ממשכנין) מעירים "מכל מקום לא רצה התלמוד לתרץ כן". התוספות עוסק בברייתא וקורא לה תלמוד, ומעיר המהרש"א שם "אף דברי התנאים הנאמרים

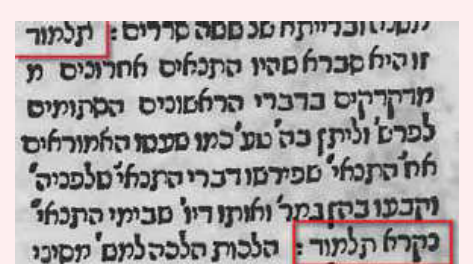
בלשון שואל ומשיב נקרא תלמוד, דוק ותשכח" [בדפוסים צונור ל'גמרא', רק במהרש"א שכחו לצונור...].

עוד ראשונים עומדים על עניין זה במסכת בבא בתרא (קל:): על הברייטא "אין למדין הלכה לא מפי תלמוד ולא מפי מעשה" [בדפוסים 'מפי למוד', והוא שיבוש צנוורה]. נציין במיוחד את פירוש הריטב"א שם שבבאר במפורש כשיטת רש"י:

אין למדין הלכה מפי תלמוד. פירוש: תלמוד של תנאים שאמרו במשנה 'הלכה כדברי פלוני', כי אולי דברי יחיד הם... ומיהו תלמוד של אמוראים דבר פשוט הוא שלמדין ממנו הלכה

דפוס באול

דפוס וצניח

1. כך הנוסח בכ"י מינכן 216. בדפוסים 'שהמשנה זו', ושיבוש.

הבדל בין גמרא ל'תלמוד'. יהודי הוגה בתורה הק' (אילוסטרציה, למצולם אין קשר לכתבה)

גמרא

פירוש המילה 'גמרא' בכל הבבלי - כמעט תמיד - הוא דבר שנתקבל במסורת מדורות קודמים, תלמיד מרב, כמו למשל הביטוי 'גמרא גמירי לה' שפגשנו אותו השבוע לראשונה בדף נדב, כשהגמרא מחפשת מקור ל"אבן שביקש עוג מלך הבשן לזרוק על ישראל". והגמרא אומרת שאין לזה מקור מן המקראות, אבל "גמרא גמירי לה", כלומר: נמסר איש מפי איש מדור המדבר. הביטוי הזה מופיע במקומות רבים נוספים, כגון "גמרא גמירי לה, ואתא יחזקאל ואסככה אקרא" (מו"ק ה.), כלומר: הדבר הזה נמסר בקבלה מפי משה רבינו, ויחזקאל הנביא רמז אותו בנבואתו והפכו לתורה שבכתב. כנ"ל הביטוי 'משמיה דגמרא' המופיע בש"ס פעמים רבות, ואחת מהן אנו אומרים בפרשת הקרבנות "אביי מסדר מערכה משמיה דגמרא" (יומא יד:), ומפרש רש"י "דבר מקובל מכל בני הישיבה שקיבלו מרבותיהם". ואביי עצמו העיד על כך כששאלו אותו (שם לג.) על הדין "דישון מזבח הפנימי קודם להטבת חמש נרות - מאי טעמא?": השיב: "גמרא גמירא, סבבא לא ידענא".

כעת מבואר היטב מה אומרת הגמרא על רבי מאיר 'שגמר' את המשניות מפי רבי שמעאל: כלומר שינן וגרס אותם בבית מדרשו, אבל עדיין לא התבונן בטעמיהן וביישוב הסתירות, וזאת עשה אצל רבי עקיבא. המושג 'גמרא' בא כניגוד ל'סברא', שכן 'גמרא' הוא מה שקיבל התלמיד מרבו שמסר לו, ואילו הסברא הם ההבנה וההידיוש שהשיג מדעתו, דוגמת לשון הגמרא (ב"ב עז. ועוד) "אמר אמימר הלכתא איתותי נקנות במסירה כרבי, אמר ליה רב אשי לאמימר: גמרא או סברא? אמר ליה גמרא". ובמסכת בכורות (דף כ.) מביאה הברייתא דין שאמר רבי יהושע בשם "אלא אמר", והוסיף "ואני אין אני אומר כן". הגמרא שואלת שם "מאי איפא בין גמריה לסבריה", ומפרש רבינו גרשום [וכע"ז] ברש"י שם: "אלא אמר" היינו גמריה, מה שלמד מרבו. סבריה - היינו 'ואני אומר כן'.

גם המילה 'תלמוד' יכולה לבוא בהוראה זו לעיתים, כגון 'תלמוד ערוך הוא בשל רבי יהודה שאין קרבן ציבור חלוק' (מנחות טו. בדפוסים צנור ל'לימוד', ומפרש רש"י (שם ובמעיל יז. ד"ה [ת] למוד ערוך): 'תלמוד ערוך' - ששנאה מרביתיו / ולא אמרה מדעתו'. ואכן השורש הארמי גמ"ר מקביל בהוראתו זאת לשורש העברי למ"ד, ובמקום 'למד מרבו' שבעברית נאמר 'גמר מרביה' בארמית.

שאלתנו נשאלת אפוא גם מהצד הלשוני: תלמוד וגמרא הם נרדפים, כפי שראינו. מאין אם כן היה מקורו של רש"י לחילוק המושגים שקבע, ולפיו 'תלמוד' הוא השקלאיזטריא הפגאנת דבברי המשנה, ו'גמרא' הוא זו האמוראית, בעוד שמדובר בעצם במילים מקבילות בעברית ובארמית. נכון הוא שבלשונות הברייתות לא נמצא את המילה 'גמרא' - מהסיבה הפשוטה שהן כתובות עברית, אבל בתלמוד הבבלי אנו רואים התייחסות לפירוש התנאים עם המילה 'גמרא', וכן להיפך - התייחסות לבבלי וירושלמי של האמוראים עם המילה 'תלמוד'. נראה שהבבלי לא מקיים את ההבחנה הזאת שהבחין רש"י. דווקא למה שרש"י קורא תלמוד - קורא הבבלי 'סברא'.

המשך במאמר הבא בעז"ה

ולהבין דבר מתוך דבר כשהיה דבר חדש נשאל בבית המדרש מהיכן ילמדוהו ולאיוה משנה ידמוהו".

כאן דווקא ההלכות שבמשניות נקראות 'גמרא', ואילו 'התלמוד שהיה בימי התנאים' נקרא 'סברא', כיצד זה מתיישב עם המונחים שקבע רש"י בכמה מקומות ואף כאן הוא חוזר ומזכיר את התלמוד הפגאנא?

השונות של הלומדים 'תנו רבנן: עתיר נקסין עתיר פקפי - זה הוא פלג הנהרות, עתיר סלעים עתיר תקוע - זהו פלג פלפול, עתיר מלש עתיר קמס - זהו פלג שמועות, הפל צריקין למרי חשיא - גמרא' [ברוב כה"י נוסח מובן יותר: הכל צריכים למרי חשיא, ומאי ניהו? גמרא].

ברייתא זו מפרשת פתגמים ארמיים שהיו שגורים בפי העם, כי העם דיבר ארמית מגלות בבל ואילך, אף שהחכמים שנו דבריהם בלח"ק. ומפרש שם רשב"ם [שיבושי הצנורה תוקנו והודגשו]: "גמרא - סוגיית תלמוד ותרוצי משניות וברייתות. וזהו עיקר התלמוד, שאם לא התלמוד אין למדין הלכה מתוך משנה כדאמרין (סוטה כב.) התנאים מבלי עולם".

פוחת הרש"ם ב'גמרא' שלפי רש"י היא הגמרא האמוראית, וממשיך ומבאר ב'תלמוד' - עירוב מושגים לפי רש"י. ואי אפשר לומר שרש"י יפרש אחרת, כי מדובר כאן בברייתא, והברייתא אינה יכולה לדבר על גמרת האמוראים כמובן. ולא זו בלבד, אלא שבהמשך נאמר שם: "אמר רבי יזרא אמר רב, מאי דכתיב: כל מי עני רעים? זה בעל תלמוד, וטוב לב משהת תמיד - זה בעל משנה. רבא אמר איפא. והיינו דאמר רב משרשיא משמיה דרבא, מאי דכתיב: מסיע אבנים יעצב בהם בוקע עצים יסכן בהם? מסיע אבנים יעצב בהן - אלו בעלי משנה, בוקע עצים יסכן בהם - אלו בעלי תלמוד". מתוך העניין רואים ש'בעל תלמוד' המדובר כאן הוא אותו 'מרי חשיא' דהיינו החכם היודע את ה'גמרא', הרי שתלמוד וגמרא היינו הך הם.

תלמוד

כדי להבין את העניין אנו צריכים ראשית: כולל לברר את פשר המונחים 'תלמוד' ו'גמרא'. המילה 'תלמוד' היא מילה עברית שנמצאת בלשון חז"ל, והיא מקבילה ל'לימוד', כדרך שתחנון מקביל לחינון, תשלום - לשילום, ותחנומים - לינחומים. כשאנו מוצאים בדברי חז"ל את הביטוי 'תלמוד תורה', דוגמת 'תלמוד תורה כנגד כולם', הכוונה ל'לימוד תורה'. כשהמשנה באבות (ו, א) אומרת "אלא מגיס לבו בתלמוד", "מתישב לבו בתלמוד", הכוונה כמובן 'בלימוד'.

המשמעות השנייה של 'תלמוד' היא התוצאה שמתקבלת על ידי פעולת הלימוד, דהיינו התורה שנוצרה בעקבות הלימוד [כשם שהמילה 'משנה' היא ההלכות ששונים אותן]. הכינוי 'תלמוד' משמש בהקשר זה הן על הלכה פרטית, כגון 'תלמוד ערוך הוא בידני - תפילין חוצצות' (ובחים יט.), ועוד כה"ג. והן על כלל ההלכות והשקלאיזטריא בטעמי המשניות והמו"מ בהן, המשמעות השנייה היא הנושא שעסקו בו במאמר זה, ולשם שייכות כל הדוגמאות שהבאנו לעיל בדברי רש"י.

מקרה הפוך קרה בדורנו למהדירי 'שוטנשטיין' במסכת בבא בתרא (קמח): על המשפט "הכל צריקין למרי חשיא - גמרא" שנעסוק בו להלן. המהדירים העירו שם שהנוסח 'גמרא' הוא מצונזר וצ"ל 'תלמוד'. ואין זה נכון. אמת שבהמשך העמוד מופיע פעמיים 'תלמוד' שצונזר ל'גמרא', אבל במשפט הזה מילת גמרא היא מקורית, ונמצאת בדפוס ונציה ורובו כתבי היד. זה מדגים שוב את הבעיה הגדולה שיצרו המדפיסים: ערבוב בין המופעים המקוריים של 'גמרא' ובין זיופי הצנזורה.

סיכום

נסכם בתמצית את מה שהתברר עד כעת: דברי התנאים הנמצאים במשניות וברייתות מורכבים בעצם משתי שכבות. שכבה אחת היא ההלכות הכתובות במשנה מבלי נתינת טעם. ושכבה שנייה היא 'התלמוד', דהיינו המשאיומתן הפגאנא בטעמי ההלכות או בסתירות הקיימות בין משנה למשנה. שכבה זאת יכולה להופיע באופן בולט, דוגמת הברייתות בפרק 'אלו דברים' שהוכרנו לעיל, המצטטות דינים מן המשנה ומפרשות אותן. ולפעמים הפירוש הפגאנא בא באופן נסתר, כמו 'הלכה כדברי פלוני' שנראה חלק בלתי נפרד מן המשנה, או שאלות ותשובות קצרות המשובלות בתוך ההלכות כמו דברי רבי מאיר שבברייתא "מאחר שמחזירין למה ממשכנין", וכהערת המהרש"א שחלקים אלו הם 'התלמוד' שבתוך המשנה והברייתא.

תלמוד וגמרא - דברים שונים?

עניין זה של 'תלמוד התנאים' מוסכם כאמור על כל הראשונים, אולם רש"י לכאורה חידש ההבחנה בין 'תלמוד' דהיינו השקלאיזטריא ו'תלמוד' דהיינו המשנה, ובין ה'גמרא' של האמוראים, וכאן יש מקום עיון, כדלהלן:

במסכת תנייגה (י. נאמר: "וליוצא ולבא אין שלום, אמר רב: כיון שיוצא אדם מדבר הלכה לדבר מקרא - שוב אין לו שלום. ושמאלא אמר: זה הפורש מתלמוד למשנה, ורבי יוחנן אמר: אפילו מתלמוד לתלמוד" [בדפוסים צנזרו "וכן מוש"ל לש"ס, כנ"ל ברש"י ותוספות על אתר].

רש"י מפרש כך [שיבושי הצנורה תוקנו]:

מתלמוד למשנה - אם שימש את החכמים שהן מדקדקין ליתן טעם משניות, להבין המשניות הסתורות זו את זו ולמצוא טעם לפסוק ולחובה, לאיסור ולהיתר שבמשנה - זה קרוי תלמוד, ואם יצא מהן ונתן עסקו לגירסת המשניות - שוב אין לו שלום בדבר תוראה, שאין תוראה נכונה בדבר משנה, שכמה משניות יש שאין דבריהן מכוונים ותירוצם בני התלמוד: 'הכא במאי עסקינן', 'חסורא', 'הא מני רבי פלוני היא' ואין הלכה כמותו.

את דברי שמואל, שהיה ממש בתחילת תקופת האמוראים, ניתן לפרש כמתייחס לתלמוד הפגאנא, ולא לזה האמוראי שרק התחיל להתגבש בימיו ועוד נכונו לו מאות שנים. אבל רש"י עצמו כותב "תירוצם בני התלמוד: 'הכא במאי עסקינן', 'חסורא' מסתרא, 'הא מני רבי פלוני היא', כל אלו ציטוטים בארמית מתוך הבבלי, ומדוע רש"י קורא לזה 'תלמוד'?

זאת ועוד: כיצד נפרש את דברי רבי יוחנן "אפילו מתלמוד לתלמוד"? רש"י כותב: "אפילו מתלמוד לתלמוד - מתלמוד ירושלמי לתלמוד בבלי שהוא עמוק, כדאמרין בסנהדרין (כד.): במחשבה הושבני כמתי עולם - זו תלמוד של בבלי". וכך מפרש גם רבינו חננאל ושאר המפרשים. האם גם לתנאים היה 'תלמוד בבלי'? הרי תורת התנאים נשתנה בארץ ישראל.

אז ניקח את הסיפור על רבי זירא שכשעלה לארץ ישראל צם מאה תענית "דלשתכח תלמודא בבליה מיניה" (ב"מ פה.); הרי רואי שכונותו כאן למו"מ האמוראי בדברי המשנה, ולא רק לדברי התנאים שכאמור עיקר מפעלם היה בארץ ישראל של שלהי בית שני ואחר חורבנו, ולא שייך לדבר על 'תלמודא בבליה' בדור התנאים. אותו הדבר לגבי דברי רבי ירמיה שציטט רש"י: "במשכיים הושיבני - זה תלמוד של בבלי". נמצא שהגמרא קוראת במפורש 'תלמוד' לפירוש האמוראים.

לאידך גיסא: במסכת סוטה (כ. מסופר על רבי מאיר שלמד תחילה אצל רבי ישימעאל, ולאחר מכן בא ולמד אצל רבי עקיבא, ומפרשת הגמרא "אתא לקמיה דרבי ישימעאל ויגמר גמרא, ודרר אתא לקמיה דרבי עקיבא סבר סבבא". ומפרש רש"י: "וגמר גמרא - המשניות סתומות כמו שהן כדגמרי להו מרבו ורבו מרבו. והדר אתא לקמיה דר"ע למיסב סברא - לעמוד על עיקר טעמי המשנה מפני מה זה טמא וזה טהור זה אסור וזה מותר, ועל מה כל דבר נסמך ועל איזה מקרא, וזה תלמוד שהיה בימי התנאים,